

مسجد و مدرسه‌ی "خانم"

محمد حسین ذوالفقاری

چکیده:

جمیله خانم، خواهر ذوالفقارخان اسعدالدوله و همسر رضاقلی خان فخرالدوله (مظفری) در زمینی از دارایی‌های رضاقلی خان، در سال ۱۳۲۳ هجری قمری اقدام به ساخت و وقف مسجد و مدرسه‌ی باشکوهی نموده و برای مخارج آن یک دانگ از شش دانگ قریه‌ی سهرین واقع در بخش قره پشتلوی زنجان را وقف نموده تا از عایدات آن، مخارج مسجد و مدرسه و طلاب و مدرسین آن تامین گردد. این نوشته نگاهی دارد به آنچه بر این بنا گذشته از احداث تا امروز.

واژگان کلیدی:

مسجد خانم زنجان، جمیله خانم ذوالفقاری، زنجان،

معرفی اثر

مسجد و مدرسه تاریخی موسوم به مسجد خانم یکی از بناهای مشهور می باشد که در بخش مرکزی شهر زنجان، در ضلع جنوب غربی سبزه میدان در یکی از قدیمی ترین محلات معروف به کوچه

فخیم الدوله در بافت تاریخی شهر قرار دارد .

هدف از ساخت این بنا طبق متن وقف نامه که نیت واقف مرحومه نیز می باشد اقامه ی نماز جماعت و ایجاد مدرسه به جهت تدریس و تعلیم علوم دینی برای ۲۴ طلبه که قابلیت و استعداد تعلیم و تعلم و تدریس و تدرس داشته باشند و با شروط خاص که در متن وقف نامه قید گردیده است، می باشد.

سبک معماری این بنا و نحوه ی تزئینات و کاشیکاری ها به بهترین شکل گویای معماری دوره ی قاجار است. به نظر می رسد نقشه ی مسجد الگویی از طرح و نقشه ی مسجد سپهسالار تهران باشد. سردر مسجد دارای تزئینات بدیع آجر و کاشی است و وجود مناره های قطور و کوتاه بالای سر در چهره ای زیبا و متفاوت به این اثر تاریخی داده است. این مسجد فاقد گنبد بوده و از سال شروع ساخت آن اطلاع دقیقی در دست نیست. این بنا در زمینی به مساحت ۱۳۰۰ متر مربع به سفارش جمیله خانم ذوالفقاری واقف مسجد در اواخر دوره ی قاجار به دست استاد اسماعیل معمار ساخته شده و سال اتمام ساخت این بنا به استناد کتیبه ی موجود در سردر (که در این گونه بناهای مذهبی اسلامی معمول است) به سال ۱۳۲۳ هجری قمری برمی گردد. این بنا در اردیبهشت ماه ۱۳۵۴ به شماره ۱۰۵۵ در فهرست آثار تاریخی شهر ثبت گردیده است.

وقف نامه ی مسجد و مدرسه خانم

وقف نامه ی مسجد خانم در مورخ ۲۳ محرم ۱۳۲۶ هجری قمری پس از اتمام بنا، کتابت و در طولماری در ابعاد ۱۷۵*۲۲ سانتی متر در ۱۱۱ سطر به خط زیبای نسخ و نستعلیق نوشته شده است و دورتادور نوشته و شمسه ی بالای سند تذهیب کاری شده و ۱۱ نفر از مجتهدین و بزرگان وقت مهر تایید بر سند زده اند و واقف و متولی هم آن را مهر نموده اند.

در مورد تحلیل محتوای وقف نامه باید گفت که یکی از کاملترین وقف نامه های موجود در ایران می باشد و محتوای غنی آن خود یک کتاب مستقل می تواند باشد لکن به اختصار به آن می پردازیم. این وقف نامه به دو بخش اصلی تقسیم گردیده است الف- متن وقف نامه. ب- حاشیه ی آن

الف: متن وقف نامه در سه بخش :

۱- مقدمه که حدود ۳۵ سطر بوده و به طرز ماهرانه به زبان عربی با حمد و ستایش الهی شروع و با

سلام و صلوات بر حضرت محمد (ص) و ذکر مناقب ایشان ادامه می‌یابد و سپس به زبان فارسی به ستایش خداوند متعال و تعریف و تمجید از بندگان خالص و حضرت محمد (ص) پرداخته شده و با ذکر اهمیت وقف به استناد آیات قرآنی و روایات از معصومین (ع) خاتمه می‌یابد.

۲- متن اصلی که در واقع شامل دو وقف همزمان می‌باشد (وقف مسجد و مدرسه و وقف یک دانگ از شش دانگ روستای سهرین) و در آن ضمن معرفی واقف هر دو وقف، موقوفات منضم به آن، تعیین و مشخص شده و عقد وقف اول و موقوف علیه و متولی وقف اول و وظایف متولی و عقد وقف دوم و مشخصات موقوفه دوم و وظایف متولی و سپس عقد مجدد هر دو وقف و قبض و اقباض موقوفات و تعیین نوع وقف (وقف خاص) و نحوه‌ی تعیین متولیان بعدی به صورت مشروح ذکر گردیده است.

۳- خاتمه‌ی وقف‌نامه که در آن با استناد به آیات شریفه‌ی قرآن، توجه خوانندگان به گناه بودن تبدیل موقوفات جلب شده و با ستایش و سپاسگزاری خداوند متعال ادامه یافته و در نهایت با ذکر تاریخ نگارش ممهور به مهر جمیله خانم واقف و قمرتاج خانم تنها وارث و متولی موقوفه به پایان رسیده است.

ب: حاشیه‌ی وقف‌نامه:

پس از تحریر متن وقف‌نامه به قلم مرحوم قوام‌الدین موسوی که خود از علما و مجتهدین بنام زمان خود بوده است ۹ نفر دیگر که ۷ نفر آنها از علمای وقت زنجان بوده‌اند آن را تایید نموده و مرحوم ذوالفقارخان نیز به‌عنوان بزرگ خانواده و برادر واقف آن را تایید نموده‌اند. همچنین در سال‌های بعد برای ثبت رسمی آن تمبر باطل شده و مهر اوقاف و شماره ثبت ۲۲۴۱ دفتر معارف و اوقاف خمسه در تاریخ ۱۳۰۹/۹/۲۶ هجری شمسی درج شده است.

معرفی واقف و متولیان بعد از ایشان :

واقف مرحومه جمیله خانم دختر حسینقلی‌خان ناظم‌العداله ایلخان ایل افشار خمسه بوده است که خانواده‌ی ایشان از زمان کشته شدن نادر شاه و بازگشت جد‌اعلای ایشان "ذوالفقارخان افشار خمسه‌ای" به خمسه، بر ولایت خمسه حکمرانی نموده و توانسته بودند تمامی شاخه‌های ایل افشار بجز شاهسون‌ها را به انقیاد خویش درآوردند. حسینقلی‌خان ناظم‌العداله پدر واقف،

وارث این میراث بود ولی برخلاف پدرانش فردی صلح طلب و هنرمند بوده و خط نستعلیق بخوبی می‌نگاشته و شاعری توانا بوده و به مشفق و چاکر تخلص می‌نمود.

در ضمن جمیله خانم، خواهر ذوالفقارخان اسعدالدوله (نیای ذوالفقاری‌های معاصر شهر زنجان) و همسر رضاقلی خان فخیم‌الدوله (مظفری) فرزند میرزا ابراهیم خان مظفرالدوله می‌باشد. جمیله خانم زمین این مسجد را از دارایی‌های رضاقلی خان که روبروی درب منزلش در کوچه فخیم‌الدوله واقع شده بود برای ساخت مسجد وقف نموده است.

جمیله خانم در سال ۱۳۲۶ هجری قمری اقدام به وقف مسجد و مدرسه نموده و برای مخارج آن یک دانگ از شش دانگ قریه‌ی سهرین واقع در بخش قره پشتلوی زنجان را وقف نموده تا از عایدات آن، مخارج مسجد و مدرسه و طلاب و مدرسین آن تامین گردد و پس از فراغت از امور وقف‌نامه در همان سال وفات یافته و بر اساس متن وقف‌نامه، متولی موقوفات جمیله خانم تنها فرزند ایشان مرحومه قمرتاج خانم حجاب‌السلطنه (مظفری) می‌گردد.

قمرتاج خانم همسر پسردهایی خود حسینقلی خان منبع‌الدوله (سردار اسعدالدوله ثانی) فرزند ارشد مرحوم ذوالفقار خان اسعدالدوله (بانی پل سردار زنجان) بوده است و تا زمانی که قمرتاج خانم در قید حیات بوده شخصا به امور موقوفه نظارت و رسیدگی می‌نمود و بعد از وفات ایشان طبق وقف‌نامه که در آن ذکر گردیده که این موقوفه توسط اولاد واقف به صورت نسل اندر نسل و بطن اندر بطن باید اداره شود به ارشد اولاد قمرتاج خانم مرحوم احمد ذوالفقاری و سپس به مرحوم بیوک ذوالفقاری رسید (چون مرحوم حمید ذوالفقاری زودتر به رحمت ایزدی پیوسته بود) و تا به امروز هم همین روال ادامه دارد.

اصلاحات اراضی و تاثیر منفی آن بر مسجد و مدرسه‌ی خانم و احیای دوباره آن :

در زمان اجرای مراحل اصلاحات اراضی، بدون توجه به وقفی بودن یک دانگ از زمین‌ها برای مسجد خانم، مالکیت شش دانگ روستای سهرین از مالک خلع ید شده و به اهالی روستا واگذار می‌گردد و این باعث حذف پشتوانه‌ی اصلی مالی موقوفه (مسجد و مدرسه خانم) و به مرور باعث تعطیلی بخش حوزوی مدرسه گردید. البته تعدادی از روستائیان حتی با وجود تقسیم اراضی، اجاره‌ی موقوفه را بعد از اصلاحات ارضی تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی به متولی پرداخت می‌نمودند. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و احیای مجدد موقوفات دوباره با توافق اهالی روستا و

متولی، زمین‌های زراعی موقوفه از زمین‌های روستا افزاز گردید و به‌عنوان مزرعه‌ای مستقل برای تامین مخارج مدرسه و مسجد درآمد و با دریافت اجاره‌ها و کشت و زرع در مزرعه‌ی موقوفه دوباره قسمت حوزوی وقف‌نامه احیا گردیده است و هم‌اکنون طلاب بحمدالله در آن مدرسه مشغول به تحصیل بوده و روح وقف‌نامه دوباره جاری گردیده است.

منابع:

۱. پایان‌نامه ”وقف و موقوفه در ایران مورد مطالعه «مسجد خانم و موقوفه آن در روستای سهرین» منصور نجف‌لو دانشگاه تهران
۲. کتاب وقف از مفهوم تا قانون با نگاهی ویژه به مسجد خانم زنجان
۳. اسناد خانواده ذوالفقاری و مظفری در مورد مسجد خانم و موقوفات آن

رضاقلی خان فخمیم الدوله

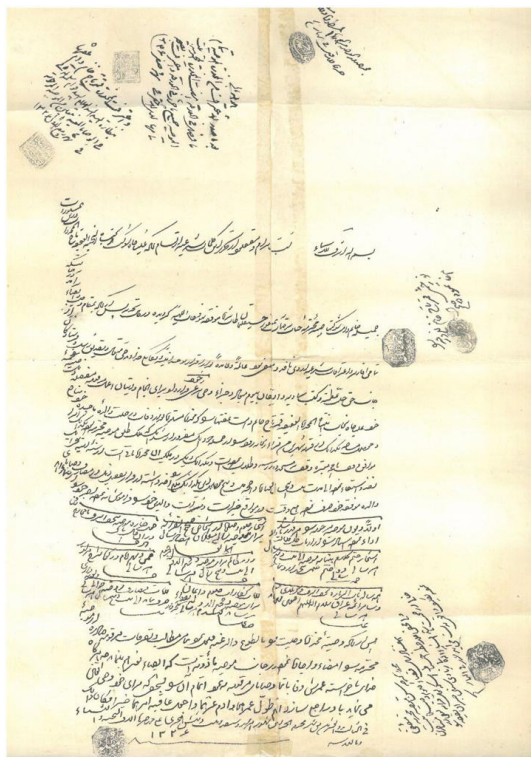
ذوالفقار خان اسعدالدوله

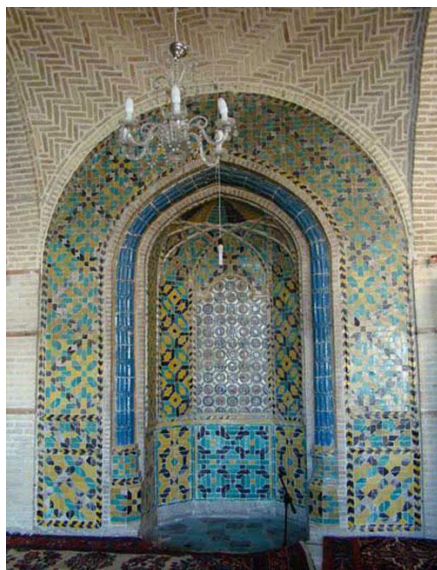
حسینقلی خان ذوالفقاری (سردار اسعدالدوله دوم)

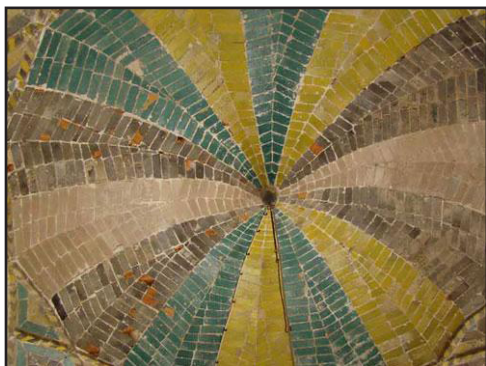
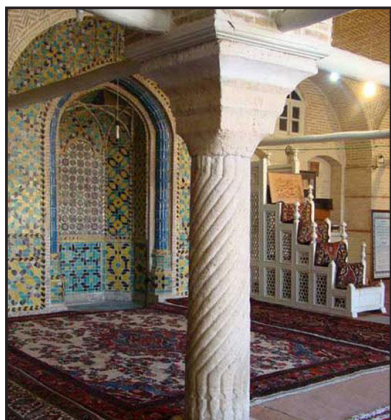
صفحه اول وقف نامه مسجد خانم

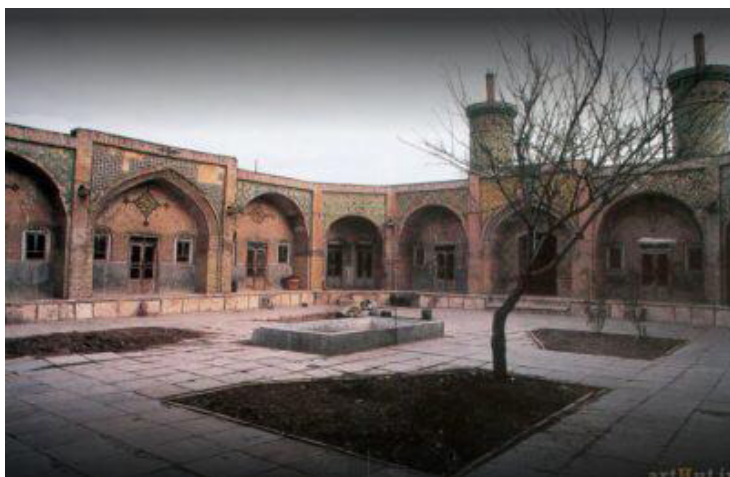
دستخط مرحومه جمیله خانم در مورد موقوفه

محراب مسجد خانم

نمونه کاشی کاری و تزئینات آجری

حجره های مدرسه علمیه خانم

